

*Карымишаква А.Т.*

## КЫЗМАТЧЫ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН МҮНӨЗДҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

*Карымишаква А.Т.*

### СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛУЖЕБНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ

*Karymshakova A.T.*

#### PECULIARITIES OF THE AUXILIARY PARTS OF SPEECH

УДК:81-26

*Кызматчы сөз түркүмдөрү (жандооч, байламта, бөлүкчө) боюнча түркологиядагы жана орус тил илиминдеги акыркы илимий жетишкендиктер кыргыз тил илиминдеги кызматчы сөз түркүмдөрүнө тиешелүү мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү кайра карап чыгып, толуктоолор, тактоолор кийирүүгө түрткү берди. Ошондуктан бул макалада алардын ар биринин өз алдынча кызматчы сөз түркүмү экенин далилдеген негизги критерийлер жаңы көз караштарды, ой толгоолорду эске алуу менен сыпатталып берилет.*

**Негизги сөздөр:** *кызматчы сөз түркүмдөрү, жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр, кызматчы сөз түркүмдөрүнүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү.*

*Последние научные достижения в тюркологии и русистике по изучению служебных частей речи (послелогов, союзов, частиц) стали толчком для пересмотра, уточнения и дополнения специфических особенностей служебных частей речи в кыргызском языке. Таким образом, принимая во внимание новые взгляды и размышления, в данной статье описаны основные доказательства того, что каждый из выше перечисленных служебных слов является служебной частью речи.*

**Ключевые слова:** *служебные части речи, послелого, союзы, частицы, специфические особенности служебных частей речи.*

*The recent scientific achievements in the Turkish and Russian studies related to investigating of the auxiliary parts of speech (postpositions, conjunctions, particles) have become the impetus to review, clarify and supplement the auxiliary parts of speech in the Kyrgyz language. Thus, taking into account the new insights and reflections, this article describes the main evidences that each of the above indicated word is an auxiliary part of speech.*

**Keywords:** *auxiliary parts of speech, postpositions, conjunctions, particles, peculiarities of the auxiliary parts of speech.*

Ар бир эле тилдеги сөздөр номинативдик (атоо) функциясына ээ болгон сөздөр (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч), билдирүү функциясына ээ сөздөр (сырдык сөздөр) жана номинативдик (атоо) да, билдирүү да функциясына ээ болбогон сөздөр (байламталар, жандоочтор, бөлүкчөлөр) болуп бөлүнөрү белгилүү. Демек, кызматчы сөз түркүмдөрү лексика-грамматикалык бирдик катары маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон номинативдик мааниге ээ болбогондуктан, т.а., нерсени, белгини, касиетти, кыймыл-аракетти атабагандыктан (кандайдыр бир нерсенин атын, заттын белгисин, кыймыл-аракетти ж.б. билдирбегендиктен), өзү тиешелүү болуп турган маани берүүчү сөзгө ар кандай кошумча маани

кийирүү үчүн, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу үчүн колдонулат. Мындан тышкары алар (кызматчы сөз түркүмдөрү) морфологиялык жактан өзгөрүлбөгөн, туруктуу, б.а., грамматикалык каражаттарды (мүчөлөрдү) кабыл ала албаган сенек сөздөр болуп саналат. Ошондой эле басымдын түшпөгөндүгү менен кызматчы сөз түркүмдөрү маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн айырмаланат. Сүйлөмдө алган позициясы боюнча алар (кызматчы сөз түркүмдөрү) постпозитивдүү, эркин (колдонулган), препозитивдүү болуп бөлүнөт. Кызматчы сөз түркүмдөрү номинативдик функцияга ээ болбогондуктан, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин да аткара албайт. Ошондуктан алар негизинен формалдык-грамматикалык каражаттар катары тилде милдет аткара алышат. Маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн ушул өзгөчөлүгү боюнча айырмалануу менен, кызматчы сөз түркүмдөрү сүйлөм ичинде төмөнкүдөй милдеттерди аткарат: Жандоочтор белгилүү бир жөндөмдө турган атооч сөздөр менен, ошондой эле этиштин атоочтук, кыймыл атооч формалары менен айкалышып, аларды этиш же атооч менен байланыштырып, тутумдашуучу сөздөрдүн грамматикалык ар кыл маанилерин, карым-катышын билдирүү үчүн колдонулса, байламталар сөздөрдү, сөз айкаштарын, татаал сүйлөмдүн курамындагы бөлүктөрдү (жөнөкөй сүйлөмдөрдү) өз ара тутумдаштырып, алардын маанилик катышын жана синтаксистик байланышын билдирүү үчүн колдонулат. Ал эми бөлүкчөлөр сүйлөмдөгү айрым сөздөргө, сөз айкаштарына же бүтүндөй сүйлөмгө ар кандай кошумча эмоционалдык-экспрессивдик, модалдык, логикалык маани киргизүү үчүн керектелет. Кээде жаңы сөз жасоо же сөздүн формасын жасоо үчүн да колдонулат. Синтаксистик функциясы жагынан сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн ортосундагы мамилелерди билдирүү үчүн колдонулгандыктан, кызматчы сөз түркүмдөрү маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып өзүнчө өзгөчө сөз түркүмү катары эсептелет. Кызматчы сөздөр функционалдык-грамматикалык жалпылыктын негизинде гана өзүнчө сөздөрдүн тобуна, т.а., өз алдынча кызматчы сөздөрдүн түркүмдөрүнө биригет. Алар этимологиялык жактан маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн лексикалык маанилери абстракциялануунун натыйжасында, грамматикалык маанилери басымдуу боло баштоо аркылуу эволюциялык жол менен пайда болгону белгилүү. Ошондуктан мезгил өтүү менен кызматчы сөздөр лексика-грамматикалык бирдик катары морфологиялык категорияга да ээ

болуудан калган. Алардын сүйлөм ичиндеги милдети синтаксистик конструкцияларда синтаксистик функцияларды, тактап айтканда, синтаксистик жактан кызматчы милдеттерди аткаруу вазийпасы болуп саналат. Кызматчы сөздөр тилде сан жагынан өтө көп болбосо да, айрым иликтөөлөр боюнча (Денисов) колдонулуш жыштыгы жагынан маани берчүү сөз түркүмдөрүнөн арбын деп эсептелет. Эми кызматчы сөз түркүмдөрүнүн ар биринин ички өзгөчөлүктөрүнө тереңирээк токтолсок.

#### **Байламталардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү.**

Кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бири катары байламталардын синтаксистик конструкциялардагы негизги милдети болуп байланыштыруу функциясы эсептелет. Тактап айтканда, байламталар жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр ичиндеги грамматикалык жактан бири-бири менен көз каранды болбогон сөз формаларын, ошондой эле татаал сүйлөмдүн курамындагы бөлүктөрдү байланыштыруу кызматын аткарат. Айрым окумуштуулардын (Зейналов, Черкасова) көз карашы боюнча байламталар башка кызматчы сөз түркүмдөрүнөн өзүнчө лексика-грамматикалык бирдик катары өзгөчөнүп турат. Анткени байламталар сөз формаларын синтаксистик жактан байланыштырат, ошондой эле жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бөлүктөрүн жана өз алдынча турган сүйлөмдөрдү байланыштуу текстке бириктирет. Байламталар сүйлөм ичинде ар кандай сөз түркүмдөгү сөздөрдү байланыштыруу касиетине ээ. Маселен: зат атооч менен зат атоочту: **Асан менен Үсөн** келди. Сын атооч менен сын атоочту: Бул **чакан, бирок мазмундуу** эмгек. Этиш менен этишти: Текстти **окугула жана айтып бергиле**. Тактооч менен тактоочту: **Өйдө да, төмөн да** иштер көп болду ж.б. Байламталар ички түзүлүшүнүн, т.а., структурасынын туруктуулугу жана сүйлөмдө өзүнө гана (бекитилген) тиешелүү ордунун бар экендиги менен да өз алдынча кызматчы сөз түркүмү катары мүнөздөлөт.

Мындан тышкары, дегеле тил илиминде кызматчы сөз түркүмдөрүндө, анын ичинде байламталарда, грамматикалык гана маани барбы же лексикалык да маани барбы деген маселе лингвист-окумуштууларды ойлондуруп келет. Биринчи топтогу окумуштуулар - кызматчы сөз түркүмдөрүндө, анын ичинде байламталарда, грамматикалык гана маани бар деген пикирди колдогон изилдөөчүлөр. Мындай позицияны ээлеген окумуштуулар лингвистика илиминде лексикалык маанини тар түшүнгөн окумуштуулар катары эсептелет. Себеби кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча атайын илимий изилдөөлөр (кандидаттык жана докторлук иштерди) жүргүзгөн түркологдор жана орус окумуштуулары жогорку пикирге кошулбастан, кызматчы сөз түркүмдөрү лексикалык жана грамматикалык маанилери бар сөздөрдүн тобу деп билишет. Экинчи көз карашты кубаттаган окумуштуулар кызматчы сөз түркүмдөрүндөгү лексикалык маани дегенди кең түшүнөт. Себеби бул окумуштуулар маани берүүчү сөз түркүмдөрүндөгү лексикалык маани менен кызматчы сөз түркүмдөрүндөгү лексикалык маани-

лердин ортосундагы айырмачылыкты жакшы билишет. Алар кызматчы сөз түркүмдөрүндөгү лексикалык маани релятивдүү (салыштырмалуу) экенин белгилешет. Ошондуктан кызматчы сөз түркүмдөрүндө (анын ичинде байламталарда да) лексикалык жана грамматикалык маанилердин биримдиги орун алган деп эсептелет. Бул маанилер аркылуу кызматчы сөз түркүмдөрү негизинен жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр ичинде синтаксистик түрдүү байланыштарды түзөт, ошондой эле түрдүү кошумча маанилерди киргизүү үчүн колдонулат. Белгилүү орус окумуштуусу В.В.Виноградовдун байламтанын лексикалык мааниси анын грамматикалык мааниси менен дал келет деген ою акыркы мезгилдерде кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча жазылган көптөгөн илимий эмгектерде туура көз караш катары кабыл алынып келатканы да орундуу. Ошентип, байламталардагы лексикалык маани менен грамматикалык маанинин биримдиги жана алардын структуралык жактан ар түрдүүлүгү байламталарды (грамматикалык каражат катары гана эсептөөгө негиз бербестен) өз алдынча сөз деген статуска эгедер кылат.

Байламтанын байланыштыруучу каражат катары синтаксистик конструкциядан орун алышы формалдуу гана көрүнүш эмес. Ал синтаксистик конструкциянын компоненти катары сүйлөмдө орун алуу менен, грамматикалык жактан ага мүнөздүү болгон автономдуулукту сактайт. Бул учурда мүчөлөрдөн айырмаланып, маани берүүчү сөз түркүмдөрү сыяктуу жанаша келген сөздөрдөн бөлөк жазылат.

Ошентип, байламталар байламталарга гана мүнөздүү болгон милдеттерди, б.а., сүйлөм ичиндеги сөз формаларын байланыштыруу үчүн жана жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен байланыштырып, татаал сүйлөмдөргө айландыруу милдетин аткаруу үчүн тилибизде колдонулат. Айрым байламталардын мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп, сүйлөм ичинде байланыштырып жаткан тилдик бирдиктердин маанилик жактан өз алдынча автономдуу экендигин көрсөтүү үчүн колдонулуп, багындырбас байламталардын тобун түзсө, айрым байламталар бир тилдик бирдиктердин экинчи бир тилдик бирдиктерден көз карандылыгын көрсөтүү үчүн колдонулуп, багындыргыч байламталардын тобун түзөт. Байламталар, демек, маанисине карай багындырбас байламталар жана багындыргыч байламталар деп эки топко бөлүнөт. Байламталардын мындай болуп экиге бөлүнүшү, алар катышкан сүйлөмдөрдө синтаксистик байланыштын эки түрүнүн бар экенин көрсөтөт. Ошентип, байламталар функционалдык мүмкүнчүлүктөрүнө карата кыргыз тилинде сөз формаларын жана предикативдик бирдиктерди байланыштыруу үчүн эки функционалдык типке бөлүнөт. Биринчи типке сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруучу байламталар кирет: ары//нары, да//дагы, дале//деле, же, же болбосо, не, жана, менен ж.б. Экинчи типке сүйлөм менен сүйлөмдү гана байланыштыруучу байламталар кирет: а, ал эми, андай болсо//андай болсо да, антсе да, ошентсе да, анткени, анткени менен, ошенткени менен,

андыктан, ошондуктан, ошол үчүн//ошон үчүн, ошол себептүү, ошондой болгону менен, ошондой болсо да, бирок//бирок да, анын үчүн//ан үчүн, жана да, болбосо, же болбосо, эгер//эгерде, неге десен, кандай... ошондой, канчалык... ошончолук ж.б.

Байламталар башка кызматчы сөз түркүмдөрүндөй эле этимологиялык жактан маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн келип чыкса да, алардын көпчүлүгүнөн айырмаланып, байламталардын басымдуу бөлүгүнүн кайсы сөз түркүмүнөн келип чыккандыгы бүгүнкү күндө дапдаана. Анын негизги себеби жандооч менен бөлүкчөлөрдөн өзгөчөлөнүп, байламталар чыгыш теги боюнча кыйла кийинки мезгилге тиешелүү болгондуктан, алгачкы тыбыштык турпатын да жакшы сактаган. Ошондуктан байламталардын пайда болушу жана калыптанышы түркологияда (Гаджиева тарабынан) түздөн-түз татаал сүйлөмдөрдүн пайда болушу менен байланыштырылып келишин туура деп эсептөөгө негиз берет. Анын себеби татаал сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдөрдөн бир топ кийин пайда болгон деген илимий маалыматтар бар. Ошондуктан көөнө түрк тилинде айрым бир илимий иликтөөлөр боюнча байламталардын саны үчөө гана экени аныкталса, орто кылымда алардын саны 25тен ашык деп эсептелип чыгарылган. Буга салыштырмалуу жандоочтордун саны көөнө түрк тилинде 15ке жакын деп эсептелсе, орто кылымда алардын саны 30дан ашык экендиги такталган (Молгаждаров, 208-б.). Илимдеги ушул сыяктуу изилдөөлөр байламталар жөнүндөгү реалдуу картинаны кыйла терең деңгээлде ачып бере алган деп айтууга болот.

**Бөлүкчөлөрдүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү.** Орустун улуу окумуштуусу В.В.Виноградов тарабынан бөлүкчөлөр мындай сыпатталат: жалпы мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, касиеттери боюнча бирдиктүү биримдикти түзгөн жарым лексикалык, жарым грамматикалык типтеги гибриддүү жана бир жагынан тактоочтор менен модалдык сөздөрдүн ортосундагы, экинчи жагынан байламталардын аралыгындагы абалды ээлеген анча чоң эмес сөздөрдүн бир нече тобу (Виноградов). Бөлүкчөлөрдү илимий анализге алуу жандоочтор, байламталар сыяктуу эле дароо эле бүгүнкү күндөгү деңгээлде боло койгон эмес. Кыйла мурдагы эмгектерде бөлүкчөлөрдүн жалпы белгилери гана эске алынуу менен өзүнчө бир сөздөрдүн тобу катары иликтөөгө алынып келген (Кенжебаева, Саяргалиев). Андан кийин бөлүкчөлөрдүн сүйлөмдөгү аткарган милдеттери жана байламталык касиеттери терең изилдөөгө алына баштайт (Зейналов, Петров). Акыркы эмгектерде бөлүкчөлөрдүн семантикасына өзгөчө көңүл бурулуп, ага кеңири басым жасалып, изилдене баштады (Крейдлин, Шукюров, Карымшакова, Султанбаева). Ошентип, көптөгөн илимий иликтөөлөрдөн соң, тил илиминде бөлүкчөлөр семантикалык да, функционалдык да жактан бир кылка эмес, ар түрдүү келген, өз алдынчалык касиеттерге эгедер мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар сөздөрдүн тобу экени аныкталган. Биздин пикирибиз боюнча да, бөлүкчөлөр функционалдык жактан бир

түрдүү сөздөрдүн тобу болуп эсептеле албайт деген окумуштуулардын тыянагы, чынында да, кубаттоого арзыйт. Ошондой эле бөлүкчөлөрдү сүйлөм контекстинде (б.а., синтаксистин деңгээлинен) изилдөө алардын табиятына туура келгендиктен, алгыктуу деп эсептөөгө болот. Анткени бөлүкчөлөрдүн семантикасы маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн семантикасынан айырмалуу, өзгөчө экени белгилүү, ошол себептүү да алардын нукура семантикасы сүйлөм контекстинде ачылат, ошондой эле алар кызматчы сөздөрдүн тобуна киргендиктен, маани берүүчү сөз түркүмдөрү сыяктуу сөз өзгөртүүчүлүк касиетине да ээ эмес.

Бөлүкчөлөр сүйлөм тутумунда туруу менен түрдүү кызматтарды аткарат: сүйлөмдүн уюшулушуна катышат, сүйлөм ичиндеги сөздөргө түрдүү кошумча маанилерди киргизет, айрымдары жаңы сөз жасоо, сөздүн формасын жасоо касиеттерине да ээ. Бөлүкчөлөрдүн грамматикалык белгиси катары алардын өз алдынчалыгынын жоктугу эсептелет. Бөлүкчөлөрдө морфологиялык көрсөткүч (мүчө) жок болгону менен, өз алдынча сөз түркүмү катары кароого мүмкүндүк берген дифференциалдык синтаксистик белгиси бар. Бөлүкчөлөрдүн синтаксистик белгисине негизинен сүйлөмдүн семантикалык структурасын түзүү (уюштуруу) кирет. Бөлүкчөлөрдөгү релятивдүүлүк алардын мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп саналат.

Байламталар менен жандоочтордон өзгөчөлөнүп прагматикалык функцияны аткаруу бөлүкчөлөрдүн эң негизги милдети болуп саналат. Сүйлөмдүн коммуникативдик структурасын калыптандырууда бөлүкчөлөрдүн дээрлик бардыгы катышкандыктан, алар туруктуу коммуникативдик статуска ээ. Ошондуктан сүйлөмдүн коммуникативдик жактан бөлүкчөлөрдүн катышуусу менен уюшулушу сөздөрдүн орун тартибинин же интонациянын орун алгынына байланыштуу жокко чыгарылбайт. Бөлүкчөлөр сүйлөмдүн жалпы семантикасын, информациялык структурасын модификациялап өзгөртүүгө жөндөмдүү. Бөлүкчөлөрдүн өз алдынча сөз катарындагы мааниси сүйлөмдө анын катышуусу аркылуу уюшулган жаңы мазмун эсептелет. Маселен, божомолдогуч бөлүкчөлөрдүн семантикасын анализдөө үчүн сүйлөмдө анын катышуусунун натыйжасында өзгөргөн тышкы факторлорду (алынып жаткан маалыматтарга карата катышуучулардын мамилесин, алардын ой-пикирин, коммуникативдик ситуацияларды) эсепке алуу талап кылынат. Ошентип, сүйлөп жаткан адам менен угуучунун ортосундагы пикир алышуунун мүнөзүн, сүйлөөчүнүн көз карашын, кабарланган маалыматка карата угуучунун мамилесин чагылдыруу максатында бөлүкчөлөр сүйлөмдөргө, сөз айкаштарына, сөздөргө түрдүү эмоционалдык-экспрессивдик, логикалык, модалдык маанилерди киргизүү үчүн колдонулат. Ошентип, кептин коммуникация (байланыш-катыш) процессинде толук өз ара түшүнүшүүнү камсыз кылууда бөлүкчөлөр эң маанилүү салым кошот. Бөлүкчөлөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү – алардын көп маанилүүлүгү. Маселен, бир эле да бөлүкчөсү сүйлөм

контекстинде ондон ашык түрдүү маанилерди берүүгө жөндөмдүү (Карымшакова, 1998, 26-28-б.). Бирок бөлүкчөнүн мааниси көп учурда сүйлөмдүн жалпы структурасы менен тыгыз байланыштуу болуп, аны менен жуурулушуп кеткендиктен, дайыма эле анын нукура маанисин таптак аныктап чагылдырып берүүгө мүмкүнчүлүк бербейт. Ошондуктан бөлүкчөлөр катышкан сүйлөмдөрдү орусчага которууда бир эле бөлүкчө түрдүү сүйлөмдөрдө түрдүүчө которулуп берилгенин котормо сөздүктөрдөн даана эле көрүүгө болот. Бөлүкчөлөрдүн берген семантикасы тууралуу мындай фактылар К.К.Юдахин тарабынан түзүлгөн сөздүктө жыш эле учуратайт. Мунун себебин бөлүкчөлөрдүн маанисинин абстракттуулугу, метафоралуулугу, өзгөрмөлүүлүгү (кыймылдуулугу) менен түшүндүрүүгө болот.

Кыргыз тилинде бөлүкчөлөрдү ар түрдүү классификациялоого болот. Семантикалык жактан аларды төмөнкүдөй түрлөргө бөлүүгө болот: **чектегич бөлүкчөлөр**: гана, эле, тек; **аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлөр**: да, дагы, деле, деги, нак, как, так, куду(м), кадим, дал, кап(ортосу), болсо, деген, өзү, бир; **сурама бөлүкчөлөр**: ээ, ыя, ии (ийи), а; **божомолдогуч бөлүкчөлөр**: го, имиш (миш), алда, бейм, белем; **жалыныч бөлүкчөсү**: гой; **күчөткүч бөлүкчөлөр**: эң, өтө, абдан, чылк, чымкый, чылкый, чылгый, дегеле, ным, дым, тим эле, жөн эле, ылгый, өңчөй, өңкөй, жалгыз, эбегейсиз, аябай, аябаган, аябагандай, ого бетер, ого эле (огеле), жалаң, ак; **тангыч бөлүкчөлөр**: эч, түгүл, турсун, тургай, турмак; **ырастагыч бөлүкчөлөр**: ооба, да (кырг.), да (орус), ийи (ий); **шилтеме бөлүкчөлөр**: мына, бу(л), те(тиги), ушу(л), ошо(л); **модалдык бөлүкчөлөр**: эми, (н)ары (Карымшакова, 1998, 4-б.). Мындан тышкары бөлүкчөлөрдү кайсы тилден киргендигине байланыштуу кыргыз (жалпы эле түрк) тилине тиешелүү бөлүкчөлөр жана тектеш эмес тилдерден кирген бөлүкчөлөр деп да ажыратууга болот. Сырткы түрү менен сүйлөм ичинде берген маанисине карай чыныгы бөлүкчөлөр жана функционалдык бөлүкчөлөр деп да бөлүү орундуу. Сүйлөмдө алган ордуна (позициясына) карай препозициялык бөлүкчөлөр, постпозициялык бөлүкчөлөр жана эркин колдонулган (позициясы эркин) бөлүкчөлөр деп бөлүштүрүү да илимде практикаланып жүрөт.

Бөлүкчөлөрдүн негизги милдети сүйлөм контекстине эмоционалдык-экспрессивдик, логикалык, модалдык маани киргизүү болгону менен, алардын айрымдары мындан тышкары сөз жасоо касиетине да ээ. Маселен, ким? качан? кайсы? сыяктуу сурама ат атоочторунан эч ким, эч качан, эч кайсы өңдүү тангыч ат атоочтор уюшулат. Бөлүкчөлөрдүн кээ бирлери форма жасоо касиетине да ээ. Маселен, чоң, бийик сын атоочторунан эң чоң, абдан чоң, аябай чоң же эң бийик, аябагандай бийик, өтө бийик сыяктуу алардын бир аз айырмалуу формаларын жасоого болот.

Бөлүкчөлөрдү оозеки кепке мүнөздүү бөлүкчөлөр жана жазуу кебине мүнөздүү бөлүкчөлөр деп да бөлүүгө болот (Ремчукова). Жазуу кебине мүнөздүү

бөлүкчөлөр маанилик жактан көбүнчө нейтралдуу бөлүкчөлөр болуп саналат. Ал эми оозеки кепке мүнөздүү бөлүкчөлөр көбүнчө эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк касиетке ээ бөлүкчөлөр болуп эсептелет. Мындай бөлүкчөлөрдү орус илимпоздору креативдүү бөлүкчөлөр деп аташат (Ремчукова, с.1-2). Бөлүкчөлөрдүн креативдүүлүгү деп алардын баштапкы семантикалык жана синтаксистик функцияларынын лексика-грамматикалык жактан өзгөрүүлөргө дуушар болушу жана натыйжада алардын түрдүү жаңы милдет аткарууга жөндөмдүү болуп калуулары эсептелет.

**Жандоочтордун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү.** Жандоочтор (байламталар жана бөлүкчөлөр сыяктуу) - алгач маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн лексикалык маанилеринин басаңдашынын, грамматикалык маанилеринин жогорулашынын натыйжасында пайда болгон сөздөрдүн тобу. Аларда лексикалык маани барбы деген суроо туулганда жандоочтордун лексикалык мааниси алардын грамматикалык мааниси менен дал келет деген окумуштуулардын пикирине кошулууга болот. Жандоочтор мааниси жана аткарган функциясы боюнча жөндөмө мүчөлөрүнө жакын келип, тактап айтканда, сүйлөмдө жөндөмөлөр берген маанилерди толуктоо, тактоо үчүн колдонулуп, сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы объективдүү синтаксистик мамилелерди билдирүү милдетин аткарат. Морфологиялык жактан башка кызматчы сөз түркүмдөрү сыяктуу, ошондой эле тактооч, сырдык сөздөр сыяктуу жандоочтор өзгөрүлбөс сөздөрдүн тобуна кирет. Себеби алар жандуу сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөйт жана өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара албайт. Ошондой эле сөз айкашынын толук кандуу түгөйү болуп да келе албайт. Бөлүкчөлөр сыяктуу жандоочтор атооч сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдүн бирин жандап келип, аны менен бирдикте гана сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткаруу вазийпасына ээ болот. Жандоочтордун байламталардан, бөлүкчөлөрдөн, ошондой эле модалдык сөздөрдөн айырмалаган эң негизги синтаксистик белгиси болуп, алардын атооч сөздөрдү башкаруу жөндөмдүүлүгү болуп саналат. Жандоочтор жөндөмө мүчөлөр аркылуу берилген маанилерди толуктоо, тактоо үчүн колдонулуу менен, түрк тилдериндеги кызматчы сөз түркүмдөрүнүн ичинен семантикасы жагынан кыйла эле конкреттүү болгон сөздөрдүн тобу катары саналат. Алар сүйлөмдө көбүнчө жөндөмө мүчөлүү сөздөр катышкан маани берүүчү (негизги) сөздөрдүн арасынан орун алат: иштен **соң** келет; алына **жараша** аткарды; келгенден **кийин** айт; үйүн **көздөй** жөнөдү ж.б.

Жандоочторду семантикалык, функционалдык ж.б. өзгөчөлүктөрүнө карата төмөндөгүдөй классификациялоого болот:

1. Этимологиялык жактан жандоочторду атооч сөз түркүмдөрүнөн жана этиштен пайда болгон жандоочтор деп экиге ажыратууга болот.

2. Сүйлөм ичинде берген маанисине карай нака (чыныгы) жандоочтор жана функционалдык (өтмө) деп экиге бөлүүгө болот.

3. Жөндөмөлөр менен айкашуусуна байланыштуу жандоочторду: атооч жөндөмөсүндөгү сөздөр менен, барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен, табыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен, чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор деп төрт топко бөлүүгө болот.

4. Сүйлөм тизмегиндеги сөздөрдү өз ара байланыштырууда туюндурган маанилери боюнча жандоочтор бир нече топко бөлүнөт: мейкиндик маанини туюндуруучу жандоочтор, мезгилдик маанини, себеп, максат, окшотуу, биргелешүү, өзгөчөлөнүү, салыштыруу, куралдык катышты (маанини) туюндуруучу жандоочтор болуп бөлүнөт.

5. Жандоочтор синонимдик катышта да (тууралуу/жөнүндө, чейин/дейре, сымал/сымак ж.б.), аз санда болсо да антонимдик катышта да (ары/бери, мурун/кийин ж.б.) кезигет

Жандоочторду орус тилиндеги предлогдор менен салыштырганда, окумуштуулардын көз караштары боюнча, бул экөөнүн сүйлөмдөгү аткарган функциялары окшош деп таанылат. Алардагы негизги айырмачылыктар: жандоочтор сүйлөм контекстинде атооч сөздөрдөн кийин орун алса, предлогдор, тескерисинче, атооч сөздөрдөн мурун орун алат; сан жагынан предлогдор өтө арбын болсо, жандоочтор аларга караганда кыйла эле аз санда; предлогго салыштырмалуу жандоочтордун сүйлөмдө аткарган синтаксистик функциясы арбын; жандоочтор көпчүлүк предлогдордон айырмаланып баштапкы лексикалык маанисин кандайдыр бир деңгээлде (жарым-жартылай болсо да) сактайт, ошондуктан жандоочтор маани берүүчү сөздөр менен айкалышып келгенде бир канчалаган предлогдорго караганда семантикалык жактан бир топ конкреттүү маани-маңызды, түшүнүктү туюндурат; жандоочтор предлогдон айырмаланып өзү башкарган жөндөмө мүчөлүү сөздөн кийин орун алат ж.б. Жандоочтордогу бул белгиленген акыркы өзгөчөлүк түрк тилдериндеги сөздөрдүн туруктуу келген орун тартиби менен тыгыз байланыштуу.

Сөзүбүздүн акырында, кызматчы сөз түркүмдөрүндө полифункционалдуулук да орун аларын белгилемекчибиз. Маселен, **(н)ары** тактоочунан бөлүкчө (мисалы: койчу **(н)ары**, антип айтпачы!), жандооч (сабактан **(н)ары** досторго барам), байламта (**ары** адептүү, **ары** акылдуу кыз) уюшулууга

жөндөмдүү. Ошондой эле айрым бөлүкчөлөр сүйлөм контекстинде бөлүкчөлүк милдеттен тышкары байламталык милдет да аткарууга жөндөмдүү болот: маселен, сенде **да**, менде **да** жоопкерчилик бар (мында **да** тилдик элементи бир эле мезгилде аныктагыч-тактагыч бөлүкчөнүн да, байланыштыргыч байламтанын милдетин да аткарды).

#### Адабияттар:

1. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. 4-е изд. –М., 2001.
2. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. –М, 1973.
3. Денисов П.Н. Принципы отбора лексики для учебных словарей // Вопросы учебной лексикографии. (Сборник статей). –М., 1969., с. 15-38.
4. Зейналов Ф.Р. Служебные части речи в современных тюркских языках. (На материале огузских языков). Автореф. дис. ... докт. филол.наук. –Баку, 1966.
5. Карымшакова А.Т. Семантико-грамматические функции частиц в кыргызском языке (в сравнительном плане). Дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата,1992.
7. Карымшакова А.Т. Частицы в современном кыргызском языке. –Бишкек, 1998.
8. Кенжебаева Ф. Послелогои и частицы в современном казахском языке. Автореф. дис. ... канд. филол.наук. –Алма-Ата, 1964.
9. Крейдлин Г.Е. Служебные слова в русском языке (семантические и синтаксические аспекты их изучения). Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1979.
10. Молгаждаров К.К. Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (байылкы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалдарынын негизинде). – Бишкек., 2012.
11. Петров Н.Е. Частицы в якутском языке. – Якутск, 1978.
12. Ремчукова Е.Н. Креативный потенциал русской грамматики (морфологические ресурсы языка). Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – М., 2005.
13. Саяргалиев Б.С. Служебные слова в башкирском языке. Автореф. дис.... канд. филол. наук.–Уфа, 1955.
14. Султанбаева Х.В. Служебные слова в системе частей речи башкирского языка. Автореф. дис. ... докт. филол. наук.–Уфа, 2008.
15. Черкасова Е.Т. Русские союзы неместоименного происхождения. Пути и способы образования. – М., 1973.
16. Шукюров А.Дж. Фономорфологическое развитие и семантика служебных частей речи в староазербайджанском языке. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Баку, 1986.
17. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М., 1965.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.